

Олександр БАРАН

МЕШКАНЦІ МІСТ У ТЕРМІНОЛОГІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПISУ

Проаналізовано використані у Галицько-Волинському літописі терміни, що вважаються окресленнями, уживаними на позначення мешканців міст. Розглянуто терміни галичани, володимирці та ін., горожами, весь град, від малого до великого та містичі. З'ясовано, що вони мали широкий діапазон значень і уживалися на позначення не лише мешканців міст, а й інших категорій населення. Вийняток становив термін містичі, стосований тільки до мешканців міст.

Ключові слова: *Галицько-Волинський літопис, галичани, володимирці, горожани, весь град, від малого до великого, містичі.*

Численні приклади використання на сторінках Галицько-Волинського літопису узагальнювання термінів на позначення мешканців міст¹ віддавна привертали

¹ Використання терміна “місто” для XIII та першої половини XIV ст. потребує обґрунтування. Тогочасні джерела – Лаврентіївський та Іпатіївський літописи й Новгородський I літопис старшої редакції не знають терміна “місто”, використовуючи на позначення поселень, що за рівнем свого розвитку перебували на вищому щаблі, ніж сільські поселення, термін – “градъ”, “городъ”. Вийняток є лише два випадки появи терміна “місто”, вжитого щодо Сьроди Шльонської та Кракова у третій частині Іпатіївського літопису – Галицько-Волинському літописі (докладніше див.: Baran O. Pochodzenie terminu “miasto” w języku staroukraińskim (na podstawie Kroniki halicko-wołyńskiej) // Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica. VIII Міжнародная наукова конференція “Беларуска-руська-польскае супастаўляльнае мавазнаўства і літаратуразнаўства”: у 2 ч., Віцебск, 22–24 кастрычніка 2009 г. – Віцебск, 2009. – Ч. 2. – С. 8–10). Що ж до поселень, розташованих на теренах Галицько-Волинської Русі, термін “місто” з’являється у джерелах починаючи з другої половини XIV ст., і стосується міст, локованих на німецькому міському праві. Отже, на початках свого поширення на західноукраїнських землях він мав виразно юридичну коннотацію і позначав локаційне місто. Можна додати, що і відновані у XIII ст. в Галицько-Волинському літописі як “міста” Сьрода Шльонська та Краків на той час також уже були містами на німецькому праві.

Так, використання у цьому дослідженні терміна “місто” щодо поселень, відзначених на сторінках Галицько-Волинського літопису, буде умовним. Це пов’язано, насамперед, із браком іншого прийнятного, придатного на окреслення долокаційних поселень, що за рівнем економічного розвитку вже були містами, але мешканці яких ще не мали права самоврядування та судового імунітету. Докладніше про проблему дефініції долокаційного міста у Центрально-Східній Європі див., напр.: Piekalski J. Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast. – Wrocław, 1999. – S. 23–27.

увагу істориків. До таких належать назви: “Галичанъ”, “Володимерци” та інші, а також “горожанъ”, “весь градъ”, “от мала до велика”². До цього переліку треба додати поняття “мъстичъ”, вжите лише в Галицько-Волинському літописі³. Можна погодитись із думкою Тетяни Вілкул, яка досліджувала значення відповідної термінології на матеріалах трьох літописів – Лаврентіївського, Іпатіївського та Новгородського I, що вона значною мірою полісемантична й не є, власне, термінами у вузькому розумінні, оскільки значення змінювалося залежно від контексту⁴. З огляду на це, головне завдання пропонованого дослідження – розгляд вказаних термінів з урахуванням контексту та конкретних подій. Це дозволить у багатьох випадках з’ясувати їхнє наповнення у конкретній історичній ситуації, що, натомість, уможливить наближення до кращого розуміння суспільного укладу в Галицько-Волинського князівства XIII та першої половини XIV ст.

Назви на зразок “Галичанъ”, “Володимерци” та інші на сторінках Галицько-Волинського літопису найчисленніші. Вони використані 74 рази⁵: “Галичанъ” – 25⁶, “Володимерци” – 5⁷, інші ж: “Берестлане” – 10⁸, “Бъглобъгрежциъ” – 1⁹, “Възвѣдлане” – 1¹⁰, “Городнаны” – 1¹¹, “Звенигородьци” – 2¹², “Кианы” – 1¹³, “Козланъ” – 2¹⁴, “Коурлане” – 2¹⁵, “Краковланы” – 1¹⁶, “Лоучане” – 2¹⁷, “Люблиньци” – 3¹⁸, “Новгородци” – 1¹⁹,

² Вілкул Т. “Людьє” и князь в конструкториях летописцев XI–XIII вв. – Київ, 2007. – С. 18–21. Тут же огляд літератури з цього питання. Тетяна Вілкул враховує ширшу гаму понять, однак у запропонованому дослідженні для аналізу вибрано лише ті терміни, які недвозначно пов’язуються в літературі з жителями міст.

³ Іпатъевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 905, 934.

⁴ Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 18, 20–22.

⁵ Порівн. обрахунки: Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 43. За підрахунками дослідниці, цей термін з’явився на сторінках Галицько-Волинського літопису 69 разів.

⁶ Іпатъевская летопись. – Стб. 717, 718, 722 (2), 727 (3), 728, 729, 730, 731, 741, 750, 758, 759, 766, 771 (3), 774 (2), 775, 783, 787, 790.

⁷ Там же. – Стб. 718 (2), 720, 920.

⁸ Там же. – Стб. 720, 754 (2), 980 (3), 928 (2), 931, 932.

⁹ Там же. – Стб. 838.

¹⁰ Там же. – Стб. 838.

¹¹ Там же. – Стб. 871.

¹² Там же. – Стб. 725, 726.

¹³ Там же. – Стб. 741.

¹⁴ Там же. – Стб. 780, 781.

¹⁵ Там же. – Стб. 741, 753.

¹⁶ Там же. – Стб. 831.

¹⁷ Там же. – Стб. 751.

¹⁸ Там же. – Стб. 889, 909.

¹⁹ Там же. – Стб. 920.

“Новгородци” – 2²⁰, “Оугровъчаны” – 1²¹, “Пиняне” – 4²², “Поутивлицы” – 1²³, “Рижани” – 1²⁴, “Смолняне” – 1²⁵, “Соудимирици” – 1²⁶, “Соурожьцьгъ” – 1²⁷, “Тоуровьци” – 1²⁸, “Трoубчангъ” – 1²⁹, “Чарнатици” – 1³⁰, “Черниговъчи” – 2³¹.

Т. Вілкул загалом розглядає ці назви як такі, що характеризують жителів міст (“горожан”), хоч і вказує, що часом вони можуть позначати також мешканців певного регіону або сформовані у тому чи іншому регіоні військові загопи³². Аналіз Галицько-Волинського літопису показує, що наведені назви використано у широкому значенні. Умовно їх можна поділити на дві групи: наповнення яких однозначно видно з тексту літопису і вирази, що інтерпретуються неоднозначно або багатозначно.

Перша група включає такі підгрупи значень: 1) військові загопи певного князівства – 17; 2) бояри з того чи іншого князівства – 18; 3) жителі міста – 7; 4) князі – 2.

Перша підгрупа на позначення військових загонів із певного князівства використана в п’яти ситуаціях, у яких поняття, що нас цікавлять, розташовані досить компактно. Найвиразніше значення пропонують два фрагменти літопису.

Перший – опис приготувань руських князів до походу проти монголів, який закінчився поразкою на р. Калці у 1223 р.: “и придо к рѣцѣ Днѣпру. ко остроовоу Варяжъ(с)комоу. и приѣха тоу к нимъ. вса земля Половецкаѧ. и Черъниговцемъ приѣхавшимъ. и Кианомъ и Смоланомъ. ингъмъ странамъ. всанамъ [...] а Галичане и Вол(ы)нци. киждо со своими князьми. а Коуряне и Трoубчане и Поутивлицы. и киждо со своими князьми. придоша коньми”³³. Тут є дві вказівки на те, що віднотовані у ньому “Черниговъчи”, “Кианы”, “Смолняне”, “Галичангъ”, “Коуране”, “Трoубчангъ” і “Поутивлицы” означали військові сили з того чи іншого князівства. Йдеться про два синонімічні ряди: “приѣхавшимъ. и Кианомъ и Смоланомъ. ингъмъ странамъ. всанамъ” та “Галичане и Вол(ы)нци”. У першому випадку до нотатки про прибуття військових загонів з Києва та Смоленська додано повідомлення,

²⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 753, 861.

²¹ Там же. – Стб. 754.

²² Там же. – Стб. 750, 752, 753, 861.

²³ Там же. – Стб. 742.

²⁴ Там же. – Стб. 816.

²⁵ Там же. – Стб. 741.

²⁶ Там же. – Стб. 831.

²⁷ Там же. – Стб. 920.

²⁸ Там же. – Стб. 753.

²⁹ Там же. – Стб. 741.

³⁰ Там же. – Стб. 838.

³¹ Там же. – Стб. 741, 772.

³² Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 40, 46.

³³ Ипатьевская летопись. – Стб. 741–742.

що, крім них, прибули формування з інших земель (“*странь*”). Отже, перших теж треба розглядати як вояків не з міст, а з князівств – київського та смоленського. Так само й у другому прикладі, військових з Галича віднотовано в одному синонімічному ряді з прибулими з Волині, що також вказує, що й галичан у цьому конкретному випадку треба розуміти як вояків з Галицького князівства. До слова “*Галичане* и *Вол(ы)нці*” літописець додав згадку про курян, трубчан та путивльців, яких слід трактувати військовими силами відповідно з курського, трубецького та путивльського князівств.

Наступну згадку зберегло повідомлення про похід на ятвягів узимку 1255–1256 рр. князя Данила Романовича (близько 1201–1264)³⁴, до якого долучилися й інші руські князі, а також мазовецький князь Земовит I (1224–1262)³⁵ та краківський князь Болеслав Встидливий (1226–1279)³⁶ (останній вислав підмогу)³⁷: “*приде Со-мовитъ. со Мазовшаны. и помочъ ѿ Болеслава. со Соудимирици. и Краковланы*”³⁸. Тут важливий синонімічний ряд поєднання сандомирців та краків’ян з одного боку й мазовшан – з іншого. Це вказує, що й у цьому випадку назви, виведені від міст, літописець подав похідні від назв регіону – сандомирського та краківського князівств.

Менш виразні – їх значення також не викликає сумніву – приклади використання подібних назв, що означають військові заgonи, сформовані у тому чи іншому князівстві, стосуються також назв: “*Коурлане*”, “*Пинланы*”, “*Новгородци*” і “*Тоуровьци*” (1228)³⁹; “*Оугровьчаны*” і “*Берестьяны*” (1229)⁴⁰ та “*Городнаны*” (1274)⁴¹.

Другу підгрупу утворює термін на позначення бояр. Він простежується лише на прикладі назви “*Галичань*” (18 разів)⁴². Йому притаманне не компактне використання у літописі, а розпорошення в усьому тексті. Тому для аналізу можливий відбір лише найяскравіших прикладів.

Так, у 1206–1207 рр. князь Володимир Ігоревич (1171–1212)⁴³ з чернігівської династії Ольговичів здійснював у Галичі політику максимального зосередження у своїх руках володінь, що належали перед тим Романові Мстиславичу (кінець

³⁴ *Dąbrowski D.* Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S. 300.

³⁵ *Balcer O.* Genealogia Piastów. Wstęp do drugiego wydania Jan Tęgowski. – Kraków, 2005. – S. 538–545.

³⁶ *Ibidem.* – S. 488–491.

³⁷ *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – Lublin, 2005. – С. 177.

³⁸ *Ипатьевская летопись.* – Стб. 831.

³⁹ Там же. – Стб. 753.

⁴⁰ Там же. – Стб. 754.

⁴¹ Там же. – Стб. 871.

⁴² Там же. – Стб. 717, 718, 722 (2), 727 (3), 728, 731, 750, 758, 766, 771 (3), 774, 783, 787.

⁴³ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – С. 177.

1155-1156–1205)⁴⁴. Заходи в цьому напрямі засвідчив, крім іншого, також наступний фрагмент літопису: “*хотѣицю Володимероу. искоренити племя Романово. постѣваюцимъ же безбожнѣмъ Галичаномъ Посла же Володимеръ со свѣтомъ Галичкы(хъ) боярѣ. нарѣчь е попомъ. к Володимерцемъ*”⁴⁵. Галичан, які допомагали князю, в цьому ж фрагменті названо також галицькими боярами, що дозволяє прийняти синонімічність обох понять у зазначеному випадку.

У 1210 р. галицькі бояри виступили уже проти Ігоревичів, підтримуючи угорсько-руську коаліцію, яка мала на меті посадити на трон малолітнього тоді Данила Романовича. Внаслідок, як записав літописець: “*ѣтымъ же бывши(мъ). княземъ. Романоу Стославоу Ростиславу. Оугромъ же хотѣцемъ е вести королеви. Галичаномъ же молѣимся имъ. да быша и повѣсили мѣсти ради. оубѣжени же бывше Оугре великими дарѣми. предани быша на повѣшение. м(с)ца сентѣбра*”⁴⁶. З подій кінця 1209 р. відомо, що Ігоревичам у такий спосіб помстилися за їхні заходи, спрямовані проти бояр – чимало їх було знищено⁴⁷. Отже, і в цьому випадку недвозначно впливає інформування саме про галицьких бояр.

У фрагменті з розповіддю про відречення князя Мстислава Удатного (кінець 1176-1180–1228)⁴⁸ від трону в Галичі на користь угорського королевича Андрія (?–1233)⁴⁹ також знаходимо синонімічний ряд “Галичани – галицькі бояри”. Спершу літописець приписав бояринові Судиславу таку промову: “*потом же Соудиславоу льстѣицю подо Мѣстиславомъ. ре(ч) емоу княже даи дѣцерь свою оброученоую за королевича. и даи емоу Галичь. не можешь бо держати самъ. а болре не хотѣть тебе [...] аже даси королевичю когда восхоцещи. можешь ли взѣти под нимъ. даси ли Данилови. в ѣгкы не твои боудеть Галичь*”⁵⁰. Далі “від себе” додано: “*Галичаномъ бо хотѣицимъ Данила*”⁵¹. В історіографії вже пропонувалося розглядати згаданих галичан як частину галицьких бояр. Так, Андрій Петрик бачив у них угруповання галицьких бояр, яке тоді пропонувало трон Данилові Романовичу⁵².

Окремої уваги заслуговують 7 випадків (*третья група*), у яких термін позначав жителів міст, відображених у назвах “*Володимерци*”, “*Звенигородьци*”, “*Лоучане*”. В описі подій кінця 1206 – початку 1207 рр., коли князь Володимир Ігоревич намагався здобути владу над володимирським князівством, знаходимо фрагмент: “*Посла же Володимеръ... к Володимерцемъ. рекы имъ. не имать ѡстатисѣ градъ*

⁴⁴ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 256.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 718.

⁴⁶ Там же. – Стб. 727.

⁴⁷ Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340. – Warszawa, 1966. – S. 46.

⁴⁸ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 256.

⁴⁹ Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С. 468.

⁵⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 750.

⁵¹ Там же.

⁵² Петрик А. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2005. – Т. 9. – С. 187.

*вашь. аще ми не выдасте Романовичю. аще не примете брата моего Стѣслава. княжити в Володимерь. Володимерцемъ же хотѣщимъ оубити попа. [посланця князя Володимира Игоревича – О. Б.] Мьстьбѣ и Мончюкѣ. и Микифорѣ. и рѣшиа не подобаетъ намъ оубити посла. Имѣяхоу бо лестъ во ср(ѣ)цѣ своемъ. ѣко предати хотяхоу з(ѣ)доу свою и градѣ*⁵³. Зіставлення володимирців з містом Володимиром вказує, що в аналізованому фрагменті розповідалося про мешканців цього міста. Недвозначно про володимирців як жителів Володимира йдеться і під 1207 р.: “Возведе Александръ Лестька и Коньдрата. придоша Лаховѣ на Володимерѣ. и отвориша имъ врата **Володимерци**. рекоуще се снѣць. Романови. Лаховѣ поплѣнишиа **городъ весь**”⁵⁴.

У 1210 р. угорський король Андрій II (1176-1177?–1235)⁵⁵ на прохання галицьких бояр вислав значне військо із завданням посадити на троні в Галичі князя Данила Романовича⁵⁶. Шлях пролягав через Звенигород, який взяли в облогу. Звенигородці ж завзято захищали місто: “придоша ко Звенигородоу. **Звенигородцемъ же лютѣ борючимся имъ с ними и не поуцающимъ ко градуу. ни ко острожнымъ вратомъ. онем же стоѣщимъ окр(ѣ)тъ града**”⁵⁷. Облога тривала, доки місцевий князь Роман Игоревич (?–1210)⁵⁸ не вирішив залишити місто для пошуку підмоги. Однак його схопили й доправили до табору Данила Романовича, що змусило обложених капітулювати: “и послаша **ко гражаномъ рекоуще. предайтеса князь вашъ ѣтъ бы(ѣ) онемъ же не имоуцимъ вѣры. донезеле извѣстно бы(ѣ) имъ и предашася. Звенигородьци**”⁵⁹. Літописець безпосередньо зіставив звенигородців та “гражанъ”, що свідчить про збіжність понять у відповідному конкретному випадку. Така інтерпретація поширена в історіографії. Так, зокрема, сприймав згаданих Володимир Пашуто⁶⁰, як і Броніслав Влодарський називав “звенигородців” мешканцями міста⁶¹.

Після смерті Мстислава Німого (1170–1173 – між 1223 та 1227)⁶² 1227 р. Романовичі приєднали до своїх володінь його князівство: “и затвориша(ѣ)са **Лоучане**. наоутрѣа же приде Даниль и Василко. и предаша(ѣ) **Лоучане**”⁶³. Найвірогіднішою видається інтерпретація згаданих “лучан” саме як жителів міста.

Винятковим є відзначення на сторінках Галицько-Волинського літопису “піннян”, яке в цьому випадку може трактуватися як пінські князі (*четверта підгрупа*

⁵³ Ипатьевская летопись. – Стб. 718.

⁵⁴ Там же. – Стб. 720.

⁵⁵ Літопис руський. – С. 468.

⁵⁶ Włodarski B. Polska i Ruś... – S. 46–47.

⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 724–725.

⁵⁸ Літопис руський. – С. 506.

⁵⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 726.

⁶⁰ Пашуто В. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 198.

⁶¹ Włodarski B. Polska i Ruś... – S. 48.

⁶² Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 285.

⁶³ Ипатьевская летопись. – Стб. 751.

значень). Йдеться про два фрагменти опису подій після смерті князя Мстислава Німого. Спочатку Чорторийськ, що йому належав, зайняли пінські князі, а потім, 1228 р., його здобув Данило Романович, який, згідно з літописом, мав право на спадщину Мстислава Німого: “Мстиславоу же Немомоу. давишу ѿчиноу свою. князю Данилови. и сна своего поручивъ Ивана. Иваноу же оумершю. и приа Лоуческъ Ярославъ. а Черторыескъ **Пинане** [...] Даниль же посла Дъмьана ко тести своемуу [князю Мстиславу Удатному – О. Б.]. река юмоу. не подобаеть **Пинаномъ**. держати Черторыиска [...] приехаста Даниль и Василько. ко. Черторыскоу [...] Даниль же повелъ пристоупити ко гра(дъ). и взяша градъ ихъ. и княза ихъ. изимаша”⁶⁴. Пінське князівство – вважається – виникло між 1162 та 1174 р. внаслідок поділу турівського князівства між синами князя Юрія Ярославича (до 1112 – між 1166 та 1168)⁶⁵. Його першим правителем був князь Ярослав Юрієвич (? – між 1183 та 1190)⁶⁶, отже, згадані під час подій 1227–1228 рр. піняни – князі з цієї династії. На думку Петра Лисенка, це були діти сина або племінника Володимира Ярославича – князя Ростислава, названого в літописі пінським⁶⁷.

Проаналізовані випадки використання назв на зразок “Галичанъ”, “Володимерци” тощо у Галицько-Волинському літописі, коли їх значення достатньо однозначне – лише дещо більше половини прикладів (44 з 74). Інша, не менша їх кількість має наповнення неоднозначне, або ж багатозначне.

Друга група ділиться на підгрупи можливої інтерпретації: 1) загін війська з князівства чи міста або ж мешканці міста (8); 2) загін війська або ж бояри з князівства (6); 3) бояри з князівства або ж жителі міста (12); 4) невиразно окреслені жителі міста (4).

Перша підгрупа, найваріативніша, – назви галичани, чернігівці, козяни, люблінці та берестяни. Так, 1230 р. Данило Романович взяв в облогу Галич. Під час сутичок “Даниль стоаше Оугльницъхъ. на березъ Днестра выгъхавшимъ же **Галичаномъ** и Оугромъ и стргълшася на ледоу”⁶⁸. Можна було б припустити, що “галичани” – мешканці цього міста, оскільки далі читаємо: “приде же Дь(м)анъ со всіми бояры Галичкыми. со Милославомъ. и со Володиславомъ. и со многими бояры Галичкыми”⁶⁹. Отже, маємо протиставлення угорців та галичан з одного боку й галицьких бояр – з іншого. Однак відомо також, що перед початком облоги до міста зумів увійти лідер проугорської партії бояр Судислав Бернатович із певними своїми силами⁷⁰. Звідсіля у згаданих галичанах треба вбачати обо-ронців загалом.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 750, 752.

⁶⁵ Лысенко П. Древний Пинск, XI–XIII вв. – Пинск, 2007. – С. 42–43; Войтович Л. Князівські династії... – С. 157.

⁶⁶ Лысенко П. Древний Пинск... – С. 43; Войтович Л. Князівські династії... – С. 158.

⁶⁷ Лысенко П. Древний Пинск... – С. 47–50.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 759.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же. – Стб. 758–759.

Далі під 1234 р. виступають “чернігівці”. Того року Данило Романович разом із Володимиром Рюриковичем (1187–1239)⁷¹ (тоді київським князем) пішли в похід проти чернігівського князя Мстислава Глібовича, що закінчився укладенням перемир’я: “створиша же миръ со Володимеромъ. и Даниломъ. Мъстиславъ. и Черниговъчи”⁷². Укладення перемир’я під стінами Чернігова залишає сумніви щодо трактування “чернігівців”: могло йтися як про бояр, так і про жителів самого міста, або ж разом тих і нших.

Так само двозначні згадки про козян в описі монгольської навали 1238 р. З одного боку, в обох випадках їх пов’язано з містом: “приде [хан Батий – О. Б.] ко гра(д) Козельскоу ... оувъдавши же ... не возможно бгъ гра(д) приати. **Козланъ** жь свгтъ створше. не вдатиса Батью”; “разбившимъ градоу стгноу. и возиidoша на валь. Татаре. **Козлане** же ножи ргъзахоуа с ними. свгтъ же створиша. изиити на полкы Тотарьскые. и исшедше изъ гра(д). и стгкоша праца ихъ. нападше на полькы ихъ. и оубиша ѿ Татаръ. д. тысаици”⁷³. Однак довга облога Козельська (7 тижнів⁷⁴), а також значні втрати, завдані монголам, дають підстави вбачати тут військо з усієї околиці, зібране в місті перед нападом. Отже, під козянами можна розуміти не лише жителів, а й усіх тих, хто перебував в облозі та брав участь в обороні.

Подібна ситуація і з люблінцями. У 1285 р. князь Володимир Василькович (кін. 1247-1249–1288)⁷⁵ вислав із Берестя загони литовців на Люблін як відповідь на інспірований Лешком Чорним (між 1240-1241–1288)⁷⁶ грабіжницький наїзд люблінців на його землі: “и вспоманоу Володимгрь. ѿже преже того Лестко. пославъ **Люблинъць** взаль башеть оу него. село на Въкраиници именемъ Воишь [...]. за се же посла на нь Литвоу и воеваша ѿколо Люблина”⁷⁷. Як трактувати згаданих люблінців? Висока вірогідність, що вже за часів Лешка Чорного здійснено першу спробу локації Любліна на німецькому праві⁷⁸. Утім, складно пов’язувати набіг на володіння руського князя з військовою діяльністю громади міщан. З іншого боку, як показав Павел Жмудзький, Люблін за часів Лешка Чорного “pełnił rolę najbardziej wysuniętej placówki, służącej do obrony wschodniej granicy oraz ataków na Rusz”⁷⁹. У військових акціях брало участь саме рицарство⁸⁰. Отже, до згаданих люблінців треба зараховувати і його.

⁷¹ Літопис руський. – С. 475.

⁷² Ипатьевская летопись. – Стб. 772.

⁷³ Там же. – Стб. 780–781.

⁷⁴ Там же. – Стб. 781.

⁷⁵ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 383.

⁷⁶ Balcer O. Genealogia Piastów. – S. 577–581.

⁷⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 889–890.

⁷⁸ Szczygiel R., Gmiterek H., Dymmel P. Dzieje Lublina. – Lublin, 2009. – Т. I: Od VI do końca XVIII wieku. – S. 24.

⁷⁹ Żmudzki P. Studium podzielonego Królestwa. Książę Leszek Czarny. – Warszawa, 2000. – S. 298.

⁸⁰ Ibidem. – S. 306–309.

Наприкінці можна розглянути ще три згадки про берестян в оповіданні про напад 1280 р. польського загону, правдоподібно – пов’язаного з Лешком Чорним, на Берестя: “*тоже Лаховъ воеваша оу Берестья. по Кроснѣ. и взяша сель десать. и поидоша назадъ. Берестьяни же собрашася и гнаша по нихъ. блшетъ бо Лаховъ. двѣстѣ. а Берестьянѣ .ѡ. блшетъ бо оу нихъ воевода Титъ вездѣ словьи моужьствомъ. на ратѣхъ и на ловѣхъ. и тако оугонивъше ѣ и бишася с ними. Бжїею же мл(с)тью. побѣдиша Берестьянѣ Лахы. и оубиша ихъ .ѡ. а друугиѣа поимаша. а полонъ свои ѡполониша. и тако придоша. во Берестии со ч(с)тью*”⁸¹. Фрагмент підказує можливий троякий склад “берестян”: як берестейських міщан, військовий загін із берестейського князівства та берестейських бояр. У будь-якому разі тут не випадає вбачати вказівки лише на міщан. Так само й згадка про воеводу Тита, якого характеризувала сміливість у битвах та на полюваннях, підказує в ньому особу з-поміж боярства⁸².

Друга підгрупа термінів, які означали військовий загін або бояр із князівства, включає: галичан, новгородців, пінян. Назву “галичани” з такою можливістю трактування вжито чотири рази. У 1213 р. боярин Володислав Кормильчич “*ѣхавишо на передѣ. со всѣми Галичаны Мьстиславѣ оубо оувѣдавъ королевоу ратѣ великою избѣжа из Галича. Володислав же воѣха в Галичъ. и вокнажися и стѣде на столѣ*”⁸³. 1214 р. той же Володислав, йдучи на зіткнення з військами князів Лешка Білого (1186-1187–1227)⁸⁴ та Данила Романовича, “*выеде [з Галича – О. Б.] съ своими. и собравъся с Галичаны. и приде на рѣкоу Бобръкоу*”⁸⁵. Отже, галичани тут – галицькі сили В. Кормильчича та його *Оугры и Чехы*. Під 1236 р. описано участь галичан у воєнних діях у союзі з болохівськими князями: “*придоша Галичане на Каменецъ. и вси Болоховьсции князи с ними... Данилови же бояре выехавши ис Каменца. снемъшеся со отрокъ [в Острозькому і Четвертинському літописах⁸⁶: “сѣ торкъ” – О. Б.]. и постигоша ѣ и побѣжени быша невѣрнии Галичане. и вси кнзи Болоховсции. изоимани быша*”⁸⁷. Прикметник “*невѣрнии*” щодо галичан вразно вказує на всіх галицьких учасників походу.

Складно також з’ясувати, кого конкретно мав на увазі літописець, згадавши під 1264 р. пінян та новгородців. Тоді литовський князь Войшелк (?–1267)⁸⁸ “*поиде*

⁸¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 890.

⁸² На думку Л. Махновця, згаданий Тит був боярином та воеводою князя Володимира Васильковича: Літопис Руський. – С. 513.

⁸³ Ипатьевская летопись. – Стб. 729.

⁸⁴ Balcer O. Genealogia Piastów. – S. 458–462.

⁸⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 730.

⁸⁶ Назви літописів згідно з номенклатурою, яку запропонував: Прицак О. Вступ // (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume III). The Old Rus’ Kievan and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz’kyj (Xlebnikov) and Četvertyn’skyj (Pogodin) Codices. – Harvard, 1990. – P. XXXIX.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 774–775.

⁸⁸ Dąbrowski D. “Powieść o Wojsielku”. Szkic historiograficzny // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija. – Vilnius, 2007. – S. 31.

с **Пинаны** к Ноувоугородоу. и ѿтолъ поѣх со собою **Новгородцѣ**. и поиде в Литвоу княжитъ”⁸⁹. Можна припустити, що йшлося про військові сили, покликані підтримати князя на початках його володарювання у Литві.

Третя група значень – назви для мешканців міста або ж бояр князівства в таких термінах: галичани, берестяни, рижани, возвягляни, люблінці та володимирці (всього 12 випадків).

Про галичан у такому значенні маємо єдину невиразну згадку з опису подій 1241 р., коли Доброслав Суддич – галицький боярин – прибув до Холма до князя Данила Романовича. З ним приїхали також галичани: “*едоучю Доброславоу во одиной сорочыцѣ. гордлицоу ни на землю смотрлицю. Галичаномъ же текоущимъ оу стремени его*”. У них можна вбачати осіб супроводу, про склад якого гадати не доводиться.

5 згадок про берестян також мають неоднозначний контекст із можливістю двоякого трактування. Так, 1207 р. берестяни звернулися до краківського князя Лешка Білого, щоб він вислав до них на княжіння вдову Романа Мстиславича з дітьми: “*и приѣхъ Берестьяне ко Лестькови и просиша Романовыи княги(н). и дѣтти*”⁹⁰. Можна припустити, що йдеться про берестейських бояр, зацікавлених отримати правителів цієї династії: як натякає літопис, з нею їх пов’язувала тривала співпраця. Необхідно, однак, зауважити, що в історіографії висловлювався й інший погляд на інтерпретацію берестян з цього фрагменту, проте з ним важко погодитись. П. Лисенко вбачав тут свідчення про наявні на той час у Бересті “громадські кола”, які виступали від імені всього міста. Запрошення ж на княжіння молодих Романовичів та їхньої матері він тлумачив прагненням мешканців Берестя до виокремлення берестейського уділу в окреме князівство⁹¹. Подібно висловився і Микола Котляр, ствердивши, що “*громада великого і заможного волинського міста запросила нащадків Романа на княжіння*”⁹².

Наступні чотири згадки про берестян походять з опису спроби князя Юрія Львовича (1247-1254–1308)⁹³ перейняти владу над берестейським князівством у 1288–1289 рр., після смерті Володимира Васильковича. Тоді “*Берестьяни бо. оучинили бахоутъ коромолоу... Юрьи... въеха въ Берестии. и нача княжити в немъ. по свѣтоу безоумны(х) своихъ бояръ. молоды(х) и коромолниковъ Берестьянъ*”⁹⁴. Коли князь Мстислав Данилович (1247-1250 – між 1289 та 1308)⁹⁵, якому належало берестейське князівство як спадкоємцеві Володимира Васильковича, опанував ситуацію,

⁸⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 861.

⁹⁰ Там же. – Стб. 720.

⁹¹ Лысенко П. Старажытнае Бярэсце // Памяць. Брэст: У 2 кнігах. – Мінск, 1997. – Т. 1. – С. 30.

⁹² Котляр М. Коментар // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Котляра. – Київ, 2002. – С. 173.

⁹³ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. – Poznań; Wrocław, 2002. – S. 197.

⁹⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 928.

⁹⁵ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 377.

“коромольники” втекли з Берестя: “**Берестьяни** же. началницъ коромоль. бѣжаша по Юрьи. до Дорогичина”⁹⁶. Далі літопис подає текст грамоти Мстислава Даниловича, якою на берестян накладено нову повинність – покарання за прийняття Юрія Львовича: “Се азъ князь Мъстиславъ. снѣ королевъ. вноукъ Романовъ. оуставляю ловчее на **Берестьяны** и в вѣкы за ихъ коромолу”⁹⁷. Уся ситуація, зокрема, зіставлення берестян та бояр Юрія Львовича, вказує, що змовники належали до місцевої верхівки. Утім, висловлювалось й інше тлумачення. Так, на думку М. Котляра, у змові брали участь не берестейські бояри, а особи з міського патриціату, які дбали про свої ремісничі чи торговельні інтереси⁹⁸.

Складна для однозначної інтерпретації також єдина згадка 1250 р. про рижан. Тоді литовський князь Тевтивил (?–1263)⁹⁹, суперник Міндовга (?–1263)¹⁰⁰, заручившись підтримкою Данила Романовича, “иде... в Ригу. и приѣша **Рижани** с великою ч(с̣)тью. и криц(с̣)нѣ бы(с̣). ... хотять емоу помогати. Бѣжи дворанѣ. и пискоупъ. и вса вои Рижкаѣ”¹⁰¹. Відомо, що ще 1226 р. Рига локована на міському праві на взірєць шведського міста Вісби. М. Котляр схарактеризував “рижан” як громаду цього міста¹⁰². Така гіпотеза видається правдоподібною.

У 1256 р. Данило Романович, після відбиття монгольської експедиції хана Куремси, почав вживати заходів для усунення влади монголів на південно-східних окраїнах Галицько-Волинського князівства. Тоді син Данила – Шварно (1236-1240–1269)¹⁰³ зайняв “всѣ городы. съдациѣ. за Татары”¹⁰⁴. Деякі ж перейшли під владу галицько-волинських князів не без опору: “**Възъвагле** же сольгаша Шварномъ. поемше тивоуна. не вдаша емоу тивоунити”¹⁰⁵. Це єдина згадка про возв'язан без конкретного наповнення.

Опис подій 1288 р. зберіг два записи про люблінців. Тоді до князя Конрада II Земовитовича (між 1251-1255–1294)¹⁰⁶, який перебував у Володимирському князівстві, прибув посланець з інформацією, що люблінці запрошують його на краківський трон: “прислали ма **Любовници** (Остр. і Четв. літоп. – “люблинци”) хотять княза Кондрата. княжить во Краковѣ”, і пізніше: “нача молвити. Кондратови князь Лестько мртѣв. а прислали ма **Люблинѣци**. поедѣ. княжить к намѣ. до

⁹⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 931.

⁹⁷ Там же. – Стб. 932.

⁹⁸ Котляр М. Коментар. – С. 352.

⁹⁹ Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Historia Litwy. Od czasów najdawniejszych do 1795 roku. – Warszawa, 2007. – S. 72.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 816.

¹⁰² Котляр М. Коментар. – С. 271.

¹⁰³ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. – S. 373.

¹⁰⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 838.

¹⁰⁵ Там же. – Стб. 838.

¹⁰⁶ Balcer O. Genealogia Piastów. – S. 727–730.

Кракова”¹⁰⁷. Коли ж князь прибув до Любліна, “запроша Ляховъ городъ. а Кондрата не попустиша к собѣ”¹⁰⁸. З’ясувалося, що мешканці Любліна не кликали Конрада II Земовитовича: “посла к горожаномъ. тако река. на что ма есте привели. да нынѣ городъ есть передо мною затворилѣ. горожанн же рекоша. мы тебе не привели и ни слалѣ по та. но голова намъ Краковъ. тамо же и воеводы наши. и бояри велици. ѡже имешь княжити во Краковъ. тотъ ми готовъ твої”¹⁰⁹. За Б. Володарським, згаданий посланець “*udał się do Konrada bądź na własną rękę, bądź też był wysłannikiem nieznaczej grupy zwolenników Konrada*” у Любліні¹¹⁰. Подібно висловився і М. Котляр, припустивши можливість зміни думки люблінців, поки посланець шукав Конрада II. За його словами, висилати запрошення могли не лише “представники міського патриціату, а й можновладці Люблінської землі”¹¹¹. Тут важко однозначно встановити, кого названо люблінцями.

Також неоднозначні згадки про володимирців в описі смерті Володимира Васильковича 1288 р.: “того же вечера по всемоу городу. оувѣдана бы(с) смѣрть княжа. наоутрѣа же по ѡпѣтьи заоутрении приде княгини его. и сестра емоу ГѢлга. и княгини ГѢлена черничнн. с плачемъ великимъ. приидоша. и весь горо(дъ). соидеся. и бояри вси стари и молодии. плакахоуся над нимъ. еп(с)пѣ же Володимерьскии. Свѣсьгнги. и вси игоумени. и ГѢганитъ Печерьскии игоумень. и поповъ всего гора пѣвше над нимъ. ѡбычныа. пѣ(с). и проводиша и со блѣгопохвалными пѣ(с)ми и кадиль добровонными. и положиша тѣло его во ѡтши гробѣ. и плакашася по немъ. **Володимерчи.** поминающ его добросердье до себе. паче и слоугы его плакахоуся по немъ слезами ѡбливаюци лице свое”¹¹². І далі: “и тако плакавшеся над нимъ. все множество. **Володимерчевъ.** моужи и жены и дѣти. Нѣмци. и Соурожьць и Новгородци. и Жидове плахоуся. аки и во взатье Иерлмоу. егда ведахоуть ѣа во полонъ Вавилоньскии. и ниции оубо разниї. и чернорисчи и черничнн. бѣ бо мл(с)твѣ на вса ницаѣа”¹¹³. Очевидно, тут окреслення охопило усіх мешканців міста та найближчих поселень: бояр, ченців тощо.

Четверту підгрупу, приклади якої могли означати жителів міста або князівства, репрезентують чотири назви: білобережці, чернятинці, новгородці та сурожці. Перші дві вжито у фрагменті про спробу галицьких князів повернути контроль над болохівською землею (1256). Після походу князя Шварна Даниловича з висловленням покори до Данила Романовича прийшли, крім інших, і білобережці та чернятинці: “Шварно же приде поймавъ города вса. и по немъ придоша **Бѣлобережць. и Чарнатици** и вси Болоховци. к Данилоу”¹¹⁴. З огляду на кон-

¹⁰⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 909.

¹⁰⁸ Там же. – Стб. 909–910.

¹⁰⁹ Там же. – Стб. 910.

¹¹⁰ Włodarski B. Polska i Ruś... – С. 212.

¹¹¹ Котляр М. Коментар. – С. 347.

¹¹² Ипатьевская летопись. – Стб. 919.

¹¹³ Там же. – Стб. 920.

¹¹⁴ Там же. – Стб. 838.

текст, терміни, найвірогідніше, можуть називати представників однойменних уділів з жителями самих міст.

Інші дві назви – новгородці й сурожці – походять з опису прощання мешканців Володимира з померлим 1288 р. князем Володимиром Васильковичем. Його оплакували “*все множество. Володимерчевъ. моужи и жены и дѣти. Нѣмци. и Соурожьци и Новгородци. и Жидове плакоуся*”¹¹⁵. В історіографії немає розбіжностей щодо їх трактування, як купців зі Судака та Новгорода, осілих у Володимирі¹¹⁶.

Проаналізовані приклади використання у Галицько-Волинському літописі назв зразка “*Галичанъ*”, “*Володимерци*” тощо, дозволяють зробити висновок, що відповідні терміни мали досить різнорідні наповнення. Лише в окремих випадках вони означали жителів міст. Значно частіше за їх допомогою літописець інформував про дільність бояр або військових загонів з тієї чи іншої області. Майже половина прикладів має розмите значення, яке складно зрозуміти з контексту літописної розповіді. Не можна, відтак, вважати їх термінами, які описують лише жителів міста. Виведені від міських осередків, такі назви вказують, однак, на пов’язаність тієї чи іншої групи мешканців насамперед із певним князівством.

Іншу значну за обсягом групу утворює темін “*горожанъ*”, використано 33 рази¹¹⁷. У мовознавчій літературі його однозначно пов’язують із жителями міст і в джерелах він засвідчений трьома варіантами: “*гражданъ*”, “*гражанъ*” та “*горожанъ*”¹¹⁸. У Галицько-Волинському літописі вжито лише варіанти “*гражанъ*” і “*горожанъ*”, причому перший – тільки в першій частині літопису (поза єдиним вийнятком*) – галицькій, другий – лише у волинській¹¹⁹. Різниці у значенні між ними немає: написання “*гражанъ*” (як і “*гражданъ*”) походить зі старослов’янської літератури, натомість “*горожанъ*” – лише його повноголоса давньоруська адаптація¹²⁰.

¹¹⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 920.

¹¹⁶ Літопис руський. – С. 445; *Котляр М.* Коментар. – С. 350.

¹¹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 722, 726, 738, 756, 761, 777, 779, 782, 785, 801, 839, 840, 842, 851, 852, 877, 878, 910, 918, 931, 932, 934, 935.

¹¹⁸ *Срезневский И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникамъ. – Санктпетербургъ, 1893. – Т. I: А-К. – Стб. 559, 577; Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1977. – Т. 4: (Г-Д). – С. 95, 117–118.

* В описі облоги Києва монголами 1240 р. на одній і тій самій сторінці використано обидва варіанти написання: “*гражанъ*” і “*горожанъ*”.

¹¹⁹ Про поділ Галицько-Волинського літопису на дві частини див.: *Черепнин Л.* Летописец Данила Галицкого // Исторические записки. – Москва, 1941. – Т. 12. – С. 228–229; *Паушто В.* Очерки... – С. 101–102; *Генсьорський А.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – Київ, 1958. – С. 100; *Ужанков А.* “Летописец Данила Галицкого”: редакции, время создания // Герменевтика древнерусской литературы. – Москва, 1989. – Сб. 1: XI–XVI века. – С. 247, 282; *Котляр М.* Композиція, джерела та ідейні характеристики Галицько-Волинського літопису // Галицько-Волинський літопис. – С. 32.

¹²⁰ *Вилкул Т.* “Людьє” и князь... – С. 51.

Серед давньоруських літописів лише Галицько-Волинський часто використовує термін “*горожань*”¹²¹. В інших його вжито порівняно рідше. На думку Т. Вілкул, він суто книжний і його поява у такій кількості пов’язана з впливом давньоруського перекладу “Гудейської війни” Йосифа Флавія¹²². Однак не можна відкидати, що саме використання мотивувалось не лише обізнаністю з творчою спадщиною Й. Флавія, як це припускає Т. Вілкул. Радше, вона відображає зміни у житті міст Галицько-Волинського князівства XIII ст., пов’язані з розбудовою їх мережі зусиллями тодішніх правителів.

Назагал у Галицько-Волинському літописі термін “*горожань*” вжито до мешканців таких міст: Берестя (1289, двічі)¹²³, Возвягля (1256, двічі)¹²⁴, Володимира (1257, двічі)¹²⁵, Владимира (1238)¹²⁶, Галича (1208, 1221, 1230 – двічі, 1238)¹²⁷, Гродна (1278, двічі)¹²⁸, Звенигорода (1210)¹²⁹, Каліша (1229)¹³⁰, Києва (1239, 1240, двічі)¹³¹, Кракова (1289, двічі)¹³², Луцька (1257)¹³³, Любліна (288 р., тричі)¹³⁴, Любомля (1288)¹³⁵, Тинця поблизу Кракова (1289)¹³⁶, Холма (1259, 5 разів)¹³⁷, Ярослава (1245)¹³⁸. Наведений перелік вказує на випадковість застосування терміна. Не вжито його до мешканців усіх поселень Галицько-Волинського князівства, які можна вважати містами. І навпаки – Тинець поблизу Кракова не був містом, а лише укріпленим абатством бенедиктинців¹³⁹. Немає також системи у використанні терміна “*горожань*” та окреслень на зразок “*Галичань*”, “*Володимерци*” тощо.

¹²¹ Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 51.

¹²² Там же.

¹²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 931–932.

¹²⁴ Там же. – Стб. 839.

¹²⁵ Там же. – Стб. 840.

¹²⁶ Там же. – Стб. 779.

¹²⁷ Там же. – Стб. 722, 738, 761, 777.

¹²⁸ Там же. – Стб. 877–878.

¹²⁹ Там же. – Стб. 726.

¹³⁰ Там же. – Стб. 756.

¹³¹ Там же. – Стб. 782, 785.

¹³² Там же. – Стб. 934–935.

¹³³ Там же. – Стб. 842.

¹³⁴ Там же. – Стб. 910.

¹³⁵ Там же. – Стб. 918.

¹³⁶ Там же. – Стб. 935.

¹³⁷ Там же. – Стб. 851–852.

¹³⁸ Там же. – Стб. 801.

¹³⁹ Tyniec // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1892. – S. 711–714. Однак літописець потракував Тинець “*городомъ*” та віднотував у ньому “*горожань*”: “*поиде [кнзязь Лев Данилович зі своїм військом – О. Б.] к Тыңцю. и бишася оу него крѣпко. одва города не взяша. мнози горожанѣ ѿ нихъ. избити быша*”: Ипатьевская летопись. – Стб. 935.

Усі ці випадки можна поділити на три групи. До *першої* належать згадки в описах облог тих чи інших міст. Це найчисельніша група – 27 позицій, що стосуються жителів міст Возвзягль, Володимир, Владимир, Галич, Гродно, Звенигород, Каліш, Київ, Краків, Луцьк, Люблін, Тинець, Холм, Ярослав. Виникає запитання: чи у всіх цих випадках термін “*горожань*” передбачав лише міських жителів, адже не можна нехтувати тим, що, описуючи облоги, літописець міг розуміти не лише мешканців, а й залогу та населення прилеглих територій, що шукало прихистку в місті й брало участь у його обороні.

Як приклад можна навести фрагмент, який стосується спроби хана Бурундая схилити 1259 р. захисників Холма до капітуляції. Для переговорів з ними вислали князя Василька Романовича (близько 1203–1268-1269)¹⁴⁰. Адресатом посольства, як занотував літописець, були “*горожань*”: “*Буранда же... нача молвити. Василкови... гдь молви горожаномъ. а бы ся передалъ*”¹⁴¹. Насправді ж, як виявилось, переговори велись з Костянтином та Лукою Іванковичами, яких князь з погордою назвав “*холопами*”: “*Василко же. ида подъ городъ... нача молвити горожаномъ... Костянтине холопе и ты. и другии холопе. Лоука Иванковичю... передаитеса*”¹⁴². Ким були названі особи за суспільним статусом – однозначно сказати важко. Останній з них – Лука Іванкович – з’явився у тексті джерела вперше і востаннє, відтак, нічого не відомо про його соціальний стан¹⁴³. Костянтин присутній у джерелі також під 1256 р., коли князь Данило Романович вислав його до ятвягів за даниною¹⁴⁴. Тому можна прийняти погляд Л. Махновця на нього як холмського боярина, воеводу та посадника князя Данила Романовича¹⁴⁵. Про те, що тут літописець мав на увазі не лише жителів Холма, свідчить також віднесення до причини, через яку Бурундай не спромігся зайняти місто та мусів вести переговори із захисниками: “*и не оустъша вои е(ѣ) ничто же. блахоуть бо в немь бодръ и людье добри*”¹⁴⁶.

До *другої групи* належать чотири приклади використання терміна “*горожань*” за обставин, коли мешканці міста були об’єктом чи суб’єктом політичних подій – з ними велися переговори, на них накладалась нова повинність тощо. Вони стосуються мешканців Берестя, Холма, Галича, Києва та Любліна.

Як *третьою групу* можна виділити два приклади “етикетних” зустрічей або прощань із правителем мешканців Берестя та Володимира.

Обидва останні приклади використання терміна “*горожань*” можна, безсумнівно, відносити до міських жителів.

Значно рідше – лише двічі – вжито термін “*весь градъ*”. Уперше літопис згадує його під 1238 р., розповідаючи про здобуття монгольськими військами Владимира.

¹⁴⁰ Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. – S. 315.

¹⁴¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 851.

¹⁴² Там же. – Стб. 851.

¹⁴³ На думку Л. Махновця, це був холмський воевода князя Данила Романовича: Літопис руський. – С. 494.

¹⁴⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 835.

¹⁴⁵ Літопис руський. – С. 492.

¹⁴⁶ Ипатьевская летопись. – Стб. 851.

Наприкінці облоги, коли князь Володимир Юрійович (1217–1238)¹⁴⁷ уже вирішив капітулювати, прагнучи зберегти життя собі та своїм підданам, усіх мешканців Володимира, як записав літописець, замордовано: “*изииде с маломъ дружини и несъ со собою дары многи. надгъаше бо сѧ ѿ него животъ приѧти. онъ [хан Батий – О. Б.] же ѡко свѣрпыи звѣрь. не пощади оуности его. велъ предъ собою заргъзати. и градъ всь избье*”¹⁴⁸. Контекст нотатки, видається, дає можливість вбачати тут усіх людей, присутніх на той момент у місті.

Подібні асоціації виникають і з висловом “*весь градъ*”. У 1288 р. жителі Володимира оплакували померлого Володимира Васильковича: “*привезъшимъ же и во Володимгрь. оу еп(с)льню ко стѡгъ Бци и тако поставиша и на сангъхъ во цркви. зане бы(с) поздно. того же вечера по всему городу. оувѣдана бы(с) смръть княжа... и **весь горо(д)**. соидеса. и бодре вси стари и молодии. плакахоуса над нимъ... и тако плакавшеса надъ нимъ. все множество. Володимерчевъ. моужи и жены и дѣти. Нгъми. и Соурожьци и Новгородци. и Жидове плакахоуса... и нищии оубо разниі. и чернорисчи и черничи. бгъ бо мл(с)тивъ на всѧ нищаѧ*”¹⁴⁹. Зіставлення дозволяє зробити висновок, що поняття “*весь градъ*” мало досить широкий діапазон значень – співвідносилось з усіма без винятку і без огляду на рід діяльності особами, що перебували у місті.

Наступний **тип** – тепер уже словосполучення – який пов’язують із міськими жителями, – “*от мала до велика*” вжито 8 разів. Уперше його використано в оповіданні про знищення 1259 р. м. Сандомира. Під час облоги, коли безуспішність оборони стала очевидною, “*изоумени с попы и съ дѣяконы и израдивше крилось. и ѿпгъвши обгъднюю. и начаша сѧ. причащати(с). первое сами. и потомъ боѧре. и с женами с дѣтми. таже вси ѿ мала и до велика. и начаша сѧ исповѣдатисѧ*”¹⁵⁰. Тоді ж монголи знищили також Лисець: “*городъ же не твердъ блше взяше и того. и сгъкоша же всгъ ѿ мала и до велика*”¹⁵¹.

У 1275 р. литовський князь Тройден (?–1282)¹⁵² здійснив напад на місто Лева Даниловича (1225-1229–1299-1300)¹⁵³ Дорогичин: “*Троидении забывъ любви Лвовы. послав Городнаны велъ взати Дорогичинъ ... и тако взяша и на самы великъ днь. и избиша и всгъ ѿ мала и до велика*”¹⁵⁴. Ще одна згадка – у нотатці про напад князя Лешка Чорного 1280 р. на Перевореськ, що тоді також належав Левові Даниловичу: “*Иде Льстько. на Лва. и взѧ оу него. городъ Переворескъ. и стъче и люди в не(м) вси ѿ мала и до велика. и городъ зажъже. и поиде назадъ во своѧси*”¹⁵⁵.

¹⁴⁷ Літопис руський. – С. 476.

¹⁴⁸ Ипатьевская летопись. – Стб. 780.

¹⁴⁹ Там же. – Стб. 918–920.

¹⁵⁰ Там же. – Стб. 854.

¹⁵¹ Там же. – Стб. 855.

¹⁵² Літопис руський. – С. 514.

¹⁵³ *Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów.* – S. 352.

¹⁵⁴ Ипатьевская летопись. – Стб. 871.

¹⁵⁵ Там же. – Стб. 882.

Два інші записи стосуються мешканців Володимира. Перший в описі оголошення грамоти Володимира Васильковича про заповідання князівства Мстиславові Даниловичі (1287) за присутності усіх жителів, інший – оплакування померлого князя¹⁵⁶.

Ще один приклад зберіг опис зустрічі князя Мстислава Даниловича у Бересті (1289). Літописець виклав її так: “*Мьстислав же поѣха до Берестья. ѣдоущю же емоу к городуу. и срѣтоша его горожанъ со кр(с)ты. ѿ мала и до велика. и прїѣша и с радостью великою. свое(ѣ) г(с)на*”¹⁵⁷. Це єдине виразне пов’язання словосполучення “*от мала до велика*” з жителями міста – “*горожанами*”.

Останній зразок походить з нотатки про смерть степанського князя Івана Глібовича (?–1289)¹⁵⁸: “*тое же зимы престависа. Степаньскии князь. Иванъ снѣ Глѣбовъ. плахаоуса по немъ вси людье ѿ мала и до велика*”¹⁵⁹. З нього, однак, складно зрозуміти, чи вислів стосувався мешканців лише Степані, чи усього уділу. Контекст джерела, видається, схиляє до останнього.

Підсумовуючи, можна ствердити, що словосполучення “*ѿ мала и до велика*” також характеризує варіативність значень. Залежно від контексту літопис дозволяє вбачати в описаних за її допомогою не лише “*горожанъ*” чи всіх осіб, що мешкали на території того чи іншого міста, а й навіть жителів усього уділу.

Останнє літописне окреслення мешканців міст – термін “*мѣстичѣ*” вжитий лише двічі¹⁶⁰. Спершу в розповіді 1288 р. про передання влади у Галицько-Волинському князівстві від Володимира Васильковича до Мстислава Даниловича, де при свідках у Володимирі виголошено відповідну грамоту. На думку Андрія Яковліва, термін мав стосуватися лише мешканців німецького походження, оскільки, до жителів руського походження у відповідному тексті використано поняття “*grashdane*”¹⁶¹. Доказом цього мала слугувати нотатка про прикликання

¹⁵⁶ Там же. – Стб. 905, 918. Фрагменти з прикладами цього терміна зацитовано вище.

¹⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 931.

¹⁵⁸ Літопис руський. – С. 486.

¹⁵⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 938.

¹⁶⁰ Окрім цих двох випадків, термін “*мѣстичѣ*” не нотується ні в інших частинах Іпатіївського літопису, ані Лаврентіївському чи Новгородському І літописі. Історіографічним курйозом можна назвати твердження Т. Вілкул, що він є у Київському літописі в оповіданні 1173 р. – “*Под 1173 г. в галицком известии встречаем редкое перечисление: “бояре и мѣщи”*”. Под последними, вероятно, следует понимать “*мѣстичей*”: Вілкул Т. “Людьє” и князь... – С. 92. Дослідниця переплутала слово *місяці* зі словом “*мѣстичѣ*” (*міщани*), а цифру 8, записану у графічній формі – “*.ѣ.*”, зі сполучником “*и*”. Відповідна розповідь про конфлікт знаменитого галицького князя Ярослава Осмомисла (?–1187) зі своїми дружиною та боярами цілком однозначна і не дає жодних підстав для її відчитання у той спосіб, який запропонувала Т. Вілкул, – “*В том же лѣтѣ. выбѣже княгини изъ Галича въ Лахи. снѣмъ с Володимиромъ и м(н)ози болярѣ с нею быша тамо .ѣ. [8. – О. Б.] м(с)цици*”: Ипатьевская летопись. – Стб. 564.

¹⁶¹ *Jakovliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine und Seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.–18. Jahrhundert. – Leipzig, 1942. – S. 11.*

свідків при виголошенні грамоти князь Мстислав Данилович “*sozva Bojary vladimerskija i mestiči nemce*”¹⁶².

Насправді волинський літописець залишив нотатку іншого змісту: “*sozva [князь Мстислав Данилович – О. Б.] бояры Володимѣрьскыя. бра(т)н своего. и мѣстичѣ Роусци и Нѣмциѣ. (в Остр. літоп. – “мѣстичѣ руси и нѣмци”*¹⁶³) и повелѣ передо всеми чести грамотоу братноу ѿ даньи землѣ и встѣ(х) городоу. и столного города Володимѣря. и слышаша вси ѿ(т) мала и до велика”¹⁶⁴. Питання кого стосувався термін “мѣстичѣ” може мати двояке тлумачення. Двозначність відчув ще М. Грушевський, який ствердив на її підставі: “в Володимирі тоді була вже міська організація на німецький взір – чи тільки колонія німецька, чи організація зложена з горожан руських і німецьких, се трудно рішити”¹⁶⁵. В одному з найраніших перекладів Галицько-Волинського літопису українською мовою – Теофіла Коструби – фрагмент викладено так: “*скликав володимирських боярів свого брата, містичів русь і німців, і велів перед усіма читати братову грамоту про віддання (йому) землі, всіх городів і стольного города Володимира; цього вислухали всі від малого до великого*”¹⁶⁶. Тут “мѣстичей” чітко пов’язане як із мешканцями Володимира руського походження, так і німецького. По-іншому фрагмент переклав Л. Махновець: “*скликав бояр володимирських брата свого, і міщан руських, і німців, і повелів передо всіма читати грамоту братову про оддання [йому] землі, і всіх городів, і стольного города Володимира. І слухали всі, од малого і до великого*”¹⁶⁷. Тут воно стосується жителів Володимира лише руського походження, без німців. Не можна не згадати і про спробу тлумачення цього фрагменту в Ольги Ліхачової: “*созвал владимирских бояр своего брата и местных жителей, русских и иноземцев, и велел перед всеми читать братову грамоту о том, что он отдает землю и все города, и стольный город Владимир, и слышали все от мала до велика*”¹⁶⁸. Утім, ця пропозиція надто далеко відходить від оригіналу. До витлумачення цього фрагмента долучився і швейцарський дослідник Християн фон Вердт, який, подібно до Т. Коструби, під словом “мѣстичѣ” мав на увазі мешканців Володимира як руського, так і німецького походження: “*rusische und deutsche Städte*”¹⁶⁹.

¹⁶² *Jakovliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine...* – S. 11.

¹⁶³ Різничитання з Острозького літопису подано за виданням Галицького-Волинського літопису: Галицько-Волинський літопис. – С. 143. Згідно з підрядковими різничитаннями видання Іпатіївського літопису 1908 р. за редакцією М. Шахматова, відповідний фрагмент в Острозькому літописі реконструюється так: “*мѣстичѣ роус. и нѣмци*”: Іпатьевская летопись. – Стб. 905, прим. 20, 21.

¹⁶⁴ Іпатьевская летопись. – Стб. 905.

¹⁶⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1994. – Т. 5. – С. 225.

¹⁶⁶ Галицько-Волинський літопис / Переклав Т. Коструба. – Львів, 1936. – Т. 2. – С. 99.

¹⁶⁷ Літопис руський. – С. 439.

¹⁶⁸ Галицько-Волинська летопись / Подготовка текста, перевод и комментарии О. Лихачевой // Библиотека литературы Древней Руси. – Санкт-Петербург, 1997. – Т. 5: XIII век. – С. 191.

¹⁶⁹ *Werdt Ch. v. Stadt Und Gemeindebildung in Ruthenien. Okzidentalisation der Ukraine und Weißrussland im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit.* – Wiesbaden, 2006. – S. 56.

Якщо ж аналізувати цей фрагмент з погляду мовознавства, видається вірогіднішим, що термін “мѣстичѣ” стосувався лише жителів Володимира руського походження. У вислові “мѣстичѣ Роусци и Нѣмциѣ” слово “Роусци” є прикметником, створюючи вислів “міщани руські”, водночас слово “Нѣмциѣ” – іменник, отже, весь вислів звучить: *міщани руські і німці*. Якби літописець хотів пов’язати з терміном “мѣстичѣ” обидва етноніми, треба було б очікувати на прикметники, а сам вислів міг би бути, наприклад, такий: “мѣстичѣ Роусци и Нѣмциѣ” (“міщани руські і німецькі”).

Однак справу ускладнює редакція цього фрагмента з Острозького літопису у версії “мѣстичѣ руси и нѣмци” (“міщани Русі та німці”), прийняття якої означало б, що князь Мстислав Данилович запросив слухати грамоту “мѣстичей” з усієї Русі. Складно стверджувати, який із літописів – Іпатіївський чи Острозький – передає архетип Галицько-Волинського літопису кінця XIII чи початку XIV ст. Якщо взяти до уваги, що в Єрмолаївському літописі, укладеному на початку XVIII ст. (його написано на основі Острозького літопису в 30-х роках XVIII ст. у Києві, з виправленнями на підставі інших, доступних тоді джерел¹⁷⁰), аналізований фрагмент записано як “мѣстичи Роусци и Нѣмциѣ”¹⁷¹ (“міщани руські і німці”), тобто так само, як і в Іпатіївському літописі, то, власне, його текст потрібно визнати найближчим до оригіналу.

Друга поява терміна “мѣстичѣ” пов’язана з Польщею. У 1289 р. князь Болеслав Мазовецький облягав Краків. Тоді краківські міщани (“мѣстичѣ”) зайняли нейтральну позицію: *“мѣстичѣ же не бѣахоу сѧ. по Болеславѣ с горожань. но рекоша. кто садеть княжити во Краковѣ то нашѣ князь”*¹⁷².

Отже, можна зауважити, що термін “мѣстичѣ” виявився єдиним, який, без жодних сумнівів, в усіх випадках описував жителів власне міст.

Проаналізувавши функціонування у Галицько-Волинському літописі термінів “Галичанѣ”, “Володимерци”; “горожанѣ”; “весь градъ”, “от мала до велика” та “мѣстичѣ”, можна запропонувати певні узагальнення. Терміни “Галичанѣ”, “Володимерци” та інші самі собою амбівалентні, а їхнє значення вдається встановити (втім, далеко не завжди) лише з контексту описаних подій. Термін “горожанѣ”, часто вжитий на сторінках Галицько-Волинського літопису, позначав, насамперед, жителів міст, хоча, залежно від контексту, міг використовуватися також на позначення його оборонців. Окреслення “весь градъ” та “от мала до велика” вживалися на позначення не лише жителів, а всіх, хто на момент певної події перебував у місті. На особливу увагу заслуговує термін “мѣстичѣ”, використаний лише у Галицько-Волинському літописі. Його появу можна пояснити обізнаністю галицько-волинських книжників із локаційними процесами на німецькому міському праві, що набирали розвитку в сусідніх з Галицько-Волинським князівством Угорщині, Чехії, Польщі та Тевтонському Ордені. З-поміж усіх проаналізованих саме термін “мѣстичѣ” позначав винятково жителів міст.

¹⁷⁰ Клосс Б. Предисловие к изданию 1998 г. // ПСРЛ. – Т. 2. – С. К–N.

¹⁷¹ Приложение. Разнотечия изъ Ермолаевского списка // ПСРЛ. – Т. 2. – С. 78.

¹⁷² Ипатьевская летопись. – Стб. 934–935.

Oleksandr Baran. CITY RESIDENTS AS FIXED BY THE HALYCH-VOLYN CHRONICLE

The author studies terms from the Halych-Volyn Chronicle which were used for designating residents in the cities of Rus'. The analysis involves the terms halicians, volodymyrians etc.; gorozhanians; mistychi; the whole city; juniors and seniors. The term had a wide range of senses and incorporated not only city dwellers, but other social strata as well. The exception is mistychi designating city residents only.

Key words: Halych-Volyn Chronicle, halicians, volodymyrians, gorozhanians, mistychi, the whole city, juniors and seniors.

Університет ім. Марії Кюрі-Склядовської